

# MÜTAREKE MECLİSİNDE ERMENİ MESELESİ

## TARTIŞMALARI

**Bünyamin KOCAOĞLU [\*]**

### **Giriş**

1914 yılı ortalarından itibaren tarihte eşine az rastlanır bir biçimde çok geniş bir sahada ve çok sayıda devletin katılımıyla, taraflar açısından oldukça zor koşullar altında sürdürülmekte olan I. Dünya Savaşı, 1918 yılının yaz aylarına geldiğinde Alman cephesindeki olumsuz gelişmeler çerçevesinde artık özellikle İttifak devletleri açısından sürdürülmesi zor bir savaş haline gelmişti. Nitekim Alman cephesinin çökmesiyle birlikte başta Avusturya -Macaristan olmak üzere İttifak devletleri bir an önce savaştan ayrılmak ve kendileri açısından sağlam bir barışa imza atmak emellerine yönelmişlerdi. Nihayet İttifak devletleri safında savaşa sonradan dahil olmuş bulunan Bulgaristan 27 Eylül 1918 tarihinde Selanik'te mütareke imzalamak suretiyle savaşın sonunu getirecek mütarekeler sürecini de başlatmış oldu. Selanik Mütarekesi'nden sonra diğer İttifak devletleri de vakit kaybetmeden barış girişimlerine başlamışlardır. Bu çerçevede özellikle Bulgarlar'ın mütareke imzalamasında sonra stratejik olarak toprakları açık bir biçimde İtilaf devletlerinin işgaline açık hale geldiğini gören ve dört yıldır süren savaşın ortaya çıkardığı ağır sosyo-ekonomik ve siyasal koşullar altında artık savaşa devam edemeyeceğinin farkında olan Talat Paşa Hükümeti iktidarının sona erdiğinin de farkında olarak 5 Ekim 1918 tarihinde İtilaf devletleri nezdinde mütareke talebinde bulunmuş ve aynı

\* Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Anabilim Dalı Öğretim Üyesi, Doç. Dr.

gün istifa etmek mecburiyetinde kalmıştır. Bu andan itibaren Türkiye’de mütareke dönemi olarak adlandırdığımız ve kendine özgü koşulları ile oldukça ilginç bir siyasal dönem başlamış oluyordu. Savaş yıllarında ülkeyi tek başına muhalefetsiz olarak yönetmiş olan İttihat ve Terakki Hükümetleri dönemi son bulduğu gibi iç siyaset dengeleri de oldukça değişmişti. Bu andan itibaren savaş yıllarında susmak zorunda kalmış muhalifler yeniden siyasal hayatın etkin unsurları olmaya başlamışlardır. Bir yandan yeni siyasi fırkalar teşkil etmek suretiyle diğer yandan da gazeteler çıkarmak suretiyle mütareke döneminin yeni siyasi dengelerini belirlediler.

Mütareke dönemi her şeyden önce siyaset dilinin serleştiği bir süreç olmuştur. İttihat ve Terakki Hükümetlerinin başta Osmanlı Devleti’nin I. Dünya Savaşı’na girişi olmak üzere savaş yıllarında uygulanan politikalar ve özellikle 1915 Ermeni olayları ve iktidarın almış olduğu tedbirler yeni dönemin tartışma konularını teşkil etmiştir. Zira yeni denem bazıları için bir intikam dönemi olarak algılanıyordu ve özellikle savaştan ve savaş yıllarındaki uygulamalardan sorumlu tutulan İttihat ve Terakki hükümetleri artık hesap vermeliydi. Bu hesap sorma işinde özellikle ittihatçı karşıtı muhaliflerin en fazla kullandıkları unsur 1915 Ermeni olayları olmuştur. Bu çalışmada Ermeni meselesinin Türk kamuoyunda ilk kez tartışılmaya başlandığı dönem olan mütareke sürecinde özellikle Osmanlı Meclis-i Mebusan’ında nasıl ele alındığı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

### **Osmanlı Meclis-i Mebusan’ında Ermeni Meselesi Tartışmaları**

I. Dünya Savaşı ve sonucunda imza edilen Mondros Mütarekesi Türk siyasal hayatını derinden etkilemiş ve iç siyaset dengelerinde ciddi değişime neden olmuştur. Daha mütareke imzalamadan önce 8 Ekim 1918’de Talat Paşa Hükümeti’nin istifası ile İttihat ve Terakki Fırkası’nın içine girdiği hızlı dönüşüm süreci Osmanlı Meclis-i Mebusan’ının yapısında da önemli değişikliklere neden oldu. Savaşa girerken tek partili bir meclis görünümüne sahip olan ve tamamıyla İttihat ve Terakki

Fırkası'nın hakimiyetinde bulunan Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı mütarekeden az evvel söz konusu tek partili yapısını terk etmek zorunda kaldı.

1 Ekim 1918'de üçüncü yasama dönemine devam etmek üzere yeniden toplanan Meclis-i Mebusan, çok kısa bir süre içerisinde İttihat ve Terakki Fırkasına dayalı tek partili yapıdan çok partili bir yapıya dönüştü. Savaş yıllarının su yüzüne çıkarmadığı fırka içi anlaşmazlıklar ve farklı anlayışlar şimdi savaşın sonu görüldüğünde İttihat ve Terakki Fırkası'nın hızla bir ayrışma yaşamasının zemini hazırlamışsa da, söz konusu bölünmenin, aynı zamanda Fırka'nın mütarekeden sonra oluşacak daha zorlu ve ağır şartlarda siyasi yaşamını sürdürebilmesi için, lider kadronun partiye bir siyasi manevra ile şeklen de olsa yeni bir görüntü kazandırma gayretlerinin bir eseri olduğu unutulmamalıdır. Nitekim ekim ortalarında fırkanın liberal eğilimli etkin isimlerinden Ali Fethi ve Hüseyin Kadri Beylerin öncülüğünde takriben otuz kişilik bir grup, firkadan ayrılarak Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası adıyla mecliste yeni bir grup kurdular. İttihat ve Terakki en az zararlı dönüştürmenin ilk adımı atılmıştı. Bu suretle savaştan ve savaş yıllarının uygulamalarından sorumlu meclisin üzerindeki İttihat ve Terakki izleri de silinmeye çalışılıyordu. Savaş sonrasında hesap İttihat ve Terakki'den sorulacaktı. O halde en azından görünürde de olsa İttihat ve Terakki'yi ortadan kaldırmak en akılcı yol olarak tespit edilmişti Lider kadro tarafından. Nitekim bu çerçevede ikinci adım mütarekeden hemen sonra 1-4 Kasım 1918'de atıldı. Söz konusu tarihlere son kongresini toplayan İttihat ve Terakki, dört günlük uzun tartışmalardan sonra, "Teceddüt" adıyla siyasi yaşamını sürdürme kararını verdi. Buna göre artık İttihat ve Terakki Partisi adıyla bir siyasal oluşum artık tarihteki yerini almıştı. Fırka'nın bu hızlı dönüşümü, neticesinde ortaya çıkan iki siyasal firkada da yer almak istemeyen ve şimdi mütareke ortamını fırsat gören bazı eski İttihat ve Terakki Fırkası mensupları da Meclis'te Rum ve Ermeni grupları halinde ayrı ayrı yer almayı tercih ettiler. Ayrıca OHAF ve Teceddüt Fırkaları içerisinde yer almayan bazı eski fırka mensupları da "Müstakiler Grubu" adı altında Meclis'te yer aldılar. Böylece

savaşın tek partili Meclis-i Mebusan'ı aldığı yeni vaziyete göre, Teceddüt Fırkası, Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası, Rum Mebuslar Gurubu, Ermeni Mebuslar Gurubu ve Müstakiler Guruplarından oluşan çoklu bir yapı halini almıştı. (Kocaoğlu, 2006: 88-89)

Meclisin aldığı yeni şekil, mütareke günlerinde Meclis'in gündemine aldığı meselelere bakışı ve tartışmalarında da belirleyici rol oynadı. Dolayısıyla mütareke ortamında önemli tartışma konularından biri olan Ermeni meselesi tartışmalarının Meclis-i Mebusan da ele alınışı değerlendirirken Meclis'in aldığı bu yeni şekli göz önünde bulundurmak önem arz etmektedir. Ayrıca, İttihat ve Terakki Fırkası'nın dönüştürülmesi sırasında 1-2 Kasım 1918'de firkanın Lider kadrosunun ülkeyi terk etmesi, ve sonrasında muhalif basının sert eleştirileri ve özellikle 7 Kasım'dan itibaren İstanbul gelen İtilaf kuvvetlerinin baskıları Meclisin çalışmalarını etkilemiş, söylemi üzerinde önemli rol oynamıştır.

Osmanlı Meclis-i Mebusan'ı 1 Ekim- 21 Aralık 1918 tarihleri arasında sürdürdüğü çalışmalarında başta mütareke ve mütarekenin getirdiği önemli sorunlar olmak üzere ülkenin iç ve dış meselelerini bütün olumsuzluklara rağmen gündemine alıp tartışmıştır. Bu dönemde meclisin gündemine aldığı tartışma konularından biri de harp yıllarında yaşanan Ermeni meselesi tartışmaları olmuştur.

Ermeni meselesi ilk defa, Meclis'in gündemine, mütareke döneminin ilk kabinesi Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'nin kurulması münasebetiyle gelmiştir. Meclisin 19 Ekim 1918 tarihli oturumunda Talat Paşa'nın istifası üzerine hükümeti kurmakla görevlendirilmiş olan Ahmet İzzet Paşa, hükümet programını okurken, "ahvali harbiye ve ilcaatiyle memleket dahilinde bir mahalden diğer bir mahalle nakil ve tehcir edilmiş olan vatandaşlarımızın peyderpey ve mewayı kadimlerine avdet etmelerine karar verdik. V e bunun icraatına başladık" (MMZC,1992:29) sözleriyle Ermeni meselesine hükümetinin programında yer vermiştir. Hatta konuşması Ermeni mebuslardan Sivas Mebusu Dikran Barsamyan Efendi tarafından "Teşekkür ederiz" şeklinde memnuniyet ifade eden bir sözle kesilmiştir. Ahmet İzzet

Paşa, ayrıca, iki seneden beri büyük ızdıraplara maruz kalmış “bu vatan evladının” menkul ve gayr-ı menkullerinin iadesini ve satılmış olan eşyalarının bedellerinin ödeneceğini de ifade etmiştir. (MMZC,1992:29) Ermeni meselesi hükümet programında yer almakla birlikte dikkat çekici bir husus Ahmet İzzet Paşa’nın konuya değinirken “Ermeni” kelimesini kullanmamış olması ve meseleyi dahili sulhu sağlamak için yapılması gereken önemli vazifelerden biri olarak görmesidir. Bununla birlikte Ermeni Meselesi ve yakın gelecekte bu meselenin Türk Milleti’nin üzerinde büyük bir leke olarak bırakılacağını sezmiş olan Trabzon Mebusu Mehmet Emin Bey, hükümet programını, hükümetin Harbi Umumide meydana gelen mezâlim ve cinayetlerin mesullerini tahkik ve haklarında kanuni takibat yapacağına dair bir taahhütte bulunmayışından dolayı eksik gördüğünü ifade ederek, yapılmış olan bütün cinayetlerin cezasının önce İttihat ve Terakki’ye sonra da Türk Milleti’ne yüklendiğine dikkat çekmiştir.(MMZC,1992:32) Mehmet Emin Bey, bu anlayışın tarih boyunca sürdürüldüğünü , herhangi bir Osmanlının yaptığı bir zulmün, bir kötülüğün her zaman Türklere tahmil edildiğini “... Bunları yapan adamların tercüme i hali aranıp da bunlar kimdir? Denilmedi. Bunlar aranılmalıdır. Daima bir Sırp ve Bulgarın, mesela herhangi bir kimsenin Avrupa’da yaptığı bir terbiyesizliği bile mesela, eşek Türk (Hayır sedaları), Hayvan Türk .. (“Haşa haşa” sedaları) diyorlardı. Yani bu böyle olmuştur. Ve bu leke böyle olarak Türklerin üzerinde kalmıştır... Bizim memleketimizin içinde bile böyle olmuştur... Halbuki iyice tetkik edilir ise görülür ki bu mezâlimin yüzde beşi ancak Türklerin üzerinde kalabilir.” cümleleriyle dile getirmiştir. (MMZC,1992:33) Ahmet Emin Bey, kabinenin en önemli görevlerinden birinin bu cinayetlerden mesul olan kişileri araştırmak ve müsebbiplerini cezalandırmak olduğunun altını çizdikten başka, İttihat ve Terakki Fırkasının bu konudaki sükutu ile üzerine büyük bir mesuliyet aldığını, önce fırkaya sonra Türk Milleti’nin üzerine yıkılan bu mezalim suçunun gerçekte bazı şahıslar ve bazı memurların şahsi menfaatlerinin neticesinde vukua geldiğini ve bunların hâlâ halkın gözü önünde serbestçe gezdikleri hususlarına

da dikkat çekmiştir. (MMZC,1992:33) Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere M. Emin Bey, mütareke ortamında, Ermeni meselesinin gelecekte başta İttihat ve Terakki Fırkası olmak üzere Türk Milleti'ni ciddi bir töhmet altında bırakacağını ilk kez dile getirenlerdendir. Ayrıca mütareke ortamındaki tartışmalarda zaman zaman kimi çevrelerce dile getirilecek olan “Ermeni meselesi bir kısım memurların şahsi menfaatlerinin bir sonucu” anlayışının da ilk savunucularından birisi Mehmet Emin Bey olmuştur.

Ahmet İzzet Paşa hükümetinin güven oylaması münasebetiyle ilk kez meclisin gündemine gelmiş olan Ermeni meselesi mütareke imzalandıktan ve İttihat ve Terakki Fırkasının Lider kadrosunun ülkeyi terk etmesinden hemen sonra bu defa daha etkin bir biçimde meclisin gündemine gelmeye başlamıştır. Meclisin 4 Kasım 1918 tarihli oturumunda Divaniye Mebusu Fuad Bey'in Sait Halim ve Talat Paşa Kabinelerinin Divan-ı Âliye sevklerine dair olan 28 Ekim 1918 tarihli takriri. Ermeni meselesi ile ilgili tartışmaların yeniden Meclisin gündemine gelmesine neden oldu. Söz konusu İttihatçı hükümetlerin harbe giriş ve harp yıllarında yaptıkları usulsuzlukları içeren 10 maddelik takririn 10. maddesinde yer alan “Dahili memlekette bir hercümerci idari vücuda getirerek ve hürriyeti can ve mal ve ırza musallat bir takım çetelere müzaheret ederek ika eyledikleri fecaiye iştirak eylemesi” cümleleriyle üstü kapalı olarak Ermeni meselesine ve İttihat ve Terakki hükümetinin bundaki rolüne dikkat çekiliyordu. Ermeni meselesi “Ermeni” kelimesi kullanılmak suretiyle açık bir dille Meclis'te ilk kez Aydın Mebusu Emanuelidi Efendi tarafından dile getirilmiştir. Nitekim meclisin 4 Kasım tarihli oturumunda İttihat ve Terakki hükümetlerinin harp yıllarındaki icraatlarına dair hükümete sual takriri veren Emanuelidi Efendi 8 maddelik söz konusu takririnin 1. Maddesinde Ermeni milletine mensup olmaktan başka hiçbir suçu olmayan bir milyon Ermeni nüfusun kadın ve çocuk ayırımı yapılmaksızın katl ve telef edildiğini iddia ediyordu. (MMZC,1992:109) Aynı takrirdede Emanuelidi Efendi 250 bin Rum nüfusun Osmanlı hudutlarından çıkarıldığı, 550 bin Rum nüfusunun ise

Çanakkale, Marmara ve Adalar denizi bölgesinde katli ve imha edildiğinden de bahsetmektedir. Burada dikkati çeken husus bir milyon Ermeni nüfusunun katli edildiği hiçbir mesnede dayanılmaksızın ileri sürülmesi ve Suriye ve Lübnan bölgesine gönderilen Ermenilerden hiç bahsedilmemiş olmasıdır. 2 Kasım tarihli sual takririnin altında Emanueldi Efendiden başka İzmir Mebusu Vangel ve Çatalca Mebusu Tokinidis Efendilerin imzaları da bulunmaktadır ki Meclis'te Ermeni ve Rum ittifakı artık kendisini net bir biçimde göstermiştir. Emanuelidi Efendi söz konusu sual takriri ile amacının intikam almak, bazı kimseleri idam ve haps ettirmek olmadığını takrirle maksadının, yapılmış olan mezalimin mesullerinin Divanı Âli takririnin gösterdiği gibi sadece üç dört kişiden ibaret olamayacağına bu işi yapan şiddetli bir cereyanın olduğuna dikkat çekmek ve hükümetin bu çerçevede programının neden ibaret olacağını öğrenmek olduğunu da ifade etmiştir. (MMZC,1992:109-110) Bu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Ermeni mebuslar konuya İttihat ve Terakki hükümetlerinin bilinçli yürüttükleri katliam politikası olarak yaklaşırlarken Türk mebuslar hadiseye idari hata ve yanlışlıkların ve özellikle menfaatperest memurların su istimallerinin yol açtığı bir iç sorun olarak yaklaşmaktadırlar. Ayrıca harp yıllarındaki su istimallerden yalnızca Ermeni, Rum veya sair unsurların değil aynı zamanda Türklerin de mağdur olduğu hususu da zaman zaman Ermeni iddialarına cevaben Türk mebuslarınca dile getirilmiştir. Nitekim aynı oturumda hükümet adına cevaben söz alan Dahiliye Nazırı Fethi Bey "...filvaki bilirsiniz efendiler, yaşadığımız dört sene zarfında bu memleketin havsından gayet fena gayet muzır birtakım cereyanlar geçmiş ve memleketin altını üstüne getirmiştir. Bundan dolayı Rum unsuru, ermeni unsuru, Arap unsuru ne kadar mutazarrır olmuş ise, sizi temin ederim ki Türk unsuru da aynı vechile ve belki de daha fazla derecede mutazarrır olmuştur. Arzu ederdim ki, Emanuelidi Efendi hazretleri bu anasır meyanında, belki hepsinden ziyade, mutazarrır ve mağdur olan Türk unsurunu da ithal etmiş olsunlar. Onların istikbali ve saadeti hakkında Hükümetten istizahatta bulunmuş olsunlar" cümleleriyle (MMZC,1992:110),

Türklerin uğradıkları suistimal ve mağduriyete dikkat çekmiş ve Emanuelidi Efendi'nin tek yanlı bakışını eleştirmiştir. Fethi Bey, Emanuelidi Efendi'nin sual takriri ile hükümete sorduğu, söz konusu mesele ile ilgili olarak hükümetin olacağı tedbir ne olacaktır sualine cevaben "...Hükümetin ittihaz edeceği tarik birdir: O da bilcümle anasıra bila tefriki cins ve mezheb, hürriyet ve müsavata kamile bahş etmek ve bu memleketi hiçbir unsurun, hiçbir fırkanın, hiçbir heyetin memleketi gibi telakki etmeyerek, bilcümle anasıra darı saadet, darülfeyz, hepsine cennet olarak tefrik edebilmek gayesini takip eylemektedir. Binaenaleyh, Hükümetin siyaseti dahiliyesi hiçbir unsurun hiçbir unsura faik veya madun olarak telakkisi noktasında değildir." (MMZC,1992:110) diyerek Emanuelidi Efendi'nin yaklaşımının aksine bir tavır ortaya koymuştur. Fethi Bey'in, sual takririnde Türk unsurunun savaş yıllarında uğradığı mağduriyete yer verilmediğine dair sözleri üzerine yeniden kürsüye gelen Emanuelidi Efendi, cevaben "...Bendeniz Rum unsurunun mağduriyetinden ne kader müteessir olur isem Türk unsurunun mağduriyetinden de aynı surette müteessir olurum. Türk unsurunu zikir etmemekliğimin sebebi: Çünkü elyevm hakimiyet, Türk unsuru namına icra edilmektedir. Binaenaleyh Türk unsuru mağdur olursa maatteessüf bunu izale etmek benim teklifim üzerine olmaz." demiştir. (MMZC,1992:111) Emanuelidi Efendinin sözleri başta Trabzon Mebusu Mehmet Emin Bey olmak üzere, Muş Mebusu İlyas Sami Efendi ve Kastamonu Mebusu Rüştü Bey tarafından Türk Milleti'nin itham edilmesi olarak değerlendirilerek sert tartışmalara neden olmuştur. (MMZC,1992:111) Ancak bütün itirazlara rağmen Emanuelidi Efendi'nin sual takriri meclisin gündemine alınmamıştır. Bununla birlikte Emanuelidi Efendi'nin açtığı yolu bundan sonra diğer Ermeni mebuslar da takip edecek ve meseleyi meclisin gündeminde tutmaya çalışacaklar, özellikle hükümeti bu konuda bazı tedbirler alması için zorlayacaklardır. Nitekim meclisin aynı günkü oturumunda okunan 2 Kasım tarihli bir başka sual takriri doğrudan Ermeni tehciri ile ilgiliydi. Kozan Mebusu Matyos Nalbantyan, Halep Mebusu Artin, Maraş Mebusu Agop, İzmir Mebusu Onnik İhsan, Erzurum



Mebusu Medetyan ve Sivas Mebusu Dikran Barsamyan Efendilerin imzasını taşıyan, “Vakti seferde icraatı Hükümete karşı gelenler için ciheti askeriyece ittihaz olunacak tedabir hakkındaki kararname ile işbu kararname mucibince ahar mahallere nakledilen eşhasın emval ve emlak ve matlubatı matrukeleri hakkındaki kararnameye tevfikan yapılan mezalimin mürettip ve faileri ile duçarı gadr olanlar hakkında hükümetçe ne düşünüldüğüne dair sual takririnde, İttihat ve Terakki hükümetinin Ermenileri zorunlu göçe tabi tuttuğu 14 Mayıs 1915 tarihli Muvakkat kararname ile, söz konusu kararname çerçevesinde başka mahallere nakl edilen şahısların mal ve mülkleri ile ilgili düzenlemeleri içeren 13 Eylül 1915 tarihli muvakkat kararnamenin müzakere ile red edilmesi talep edildikten başka, söz konusu kararnamelere istinaden elim icraat çerçevesinde yapılan suistimal ve mezalimin mürettip ve faileri ve uğranılan mağduriyetini giderilmesi konusunda hükümetin ne düşündüğü, ne gibi tedbirler alacağı soruluyordu.(MMZC,1992:112) Takririn okunmasından sonra söz alan Matyos Nalbantyan Efendi söz konusu takriri sadece Ermeniler adına değil bütün Osmanlı Milleti adına “Osmanlılık hissiyle” verdiğini, bu türden kanunu muvakkatlerin Kanunu Esasi’nin ruhuna uymadığını, maksadının bu hususa dikkat çekmek olduğunu ifade ederek “... Bendenizce bu meselede bile tefriki cins ve mezhep ocaklar sönmüş, fakat dumanı hâlâ çıkmaktadır. Bugün bir çok kadınlar şurada burada sürünüyorlar... hükümetimiz bu hususta ver kuvvetiyle çalışmak istiyor. Yalnız bendeniz rica ediyorum. Bu mesele gayet muhim olduğu için ehemmiyetli bir proje ile gelsinler. Ve namı Osmaniye lekeleyecek olan bu fena vekayiden tarihen, halen ve atiyen bu memlekette kusuru olmayanların az olmadığını biliyorum. Onları da bu lekeden kurtarsınlar. Temiz nasiyeleri meydana çıkarsınlar.” (MMZC,1992:113) cümleleriyle hükümeti göreve çağırıyordu. Nalbantyan Efendiden sonra hükümet adına söz alan Dahiliye Nazırı Ali Fethi Bey, şimdiki halde, tehirci tabi tutulmuş olanların mahallerine iadesinden başka bir çözüm düşünülmemekle birlikte, söz konusu uygulamanın ise çokta faydalı olmayacağını belirterek, özellikle, tehirci edilen şahısların yeniden

eski mahallerine iade edildikleri takdirde buralarda iâşe ve ibate anlamında oldukça sıkıntı yaşayabileceklerini, hatta tehcir edilmiş bazı kimselerin ise gittikleri yerlerden dönme niyetinde dahi olmadıkları gibi hususlar dikkate alındığında hükümetin bu çözümü tedricen hayata geçirmek niyetinde olduğunu ifade etmiştir. (MMZC,1992:113) Fethi Bey, ayrıca zulüm ve haksızlık yapmış olan memurların hiçbir şekilde kanunun pençesinden kaçamayacaklarını da söyleyerek bu konuda şikâyet kapısının herkese açık olduğunu, haksızlığa uğramış olan herkesin hakkını müdafaa etmesi gerektiğini ve yapılacak şikâyetler neticesinde mesuliyetli tahakkuk edenlerin mutlak surette mahkemeye sevk edileceklerini de açık bir şekilde dile getirmiştir. (MMZC,1992:113) Nitekim hükümet aynı günkü oturumda “Vakti seferde icraatı hükümete karşı gelenler için ciheti askeriyece ittihaz olunacak tedabir hakkında kararname”yi hiç müzakere edilmesine bile gerek görmeden reddini meclisten talep etmiştir. (MMZC,1992:114) Hükümet, sanki konunun meclisin daha fazla gündeminde kalmasını istemiyordu. Zira bu zamana kadar yapılmış olan tartışmalar da göstermiştir ki , hükümetin bu tavrına karşılık özellikle Ermeni mebuslar konunun bir aciliyete getirilip geçirtilmesinden rahatsız olmuşlardır. Artin Bozgezenyan Efendi hükümetin reddini talep ettiği kanunun sadece reddi değil delilleriyle birlikte reddi lazım olduğuna dikkat çekerek, söz konusu kararname ile bir çok fenalığın yapıldığı, memleketin harap edildiği, dolayısıyla şimdi “silahların meydandan kalkması” ile işin bitmeyeceği, bununla yetinilemeyeceği hususlarını dile getirerek sorumluların mutlaka cezalandırılması gerektiğine dikkat çekmiştir. (MMZC,1992:114) 4 Kasım günkü oturumda konu ile ilgili en fazla söz alanlardan biri olan Mehmet Emin Bey, daha önce de söz alarak itirazlarda bulunduğu, Emanuelidi Efendi’nin 8 maddelik ve özellikle Ermeni olduğu gerekçesiyle 1 milyon kadın ve çocuğun katl edildiği iddiasını, yeniden gündeme getirerek, Türk Milleti’nin bugün bu sözlerle büyük bir itham ile karşı karşıya bırakıldığını söylemiş ve kendisinin 1907 yılında Muş’ta müdde-i umumi olarak görev yaptığı sırada öldürülen Zaven isminde biri Ermeni komitecinin

üzerinden çıkan bazı evraka dikkatleri çekerek, bu evrak arasında yer alan bir mektubda Van İngiliz Konsolosunun bölgedeki Ermenilerin adedini 1.200.000 kişi olarak gösteren bir raporundan bahisle, bu raporun katledilen Ermeni nüfusunu değil daha çok bölgede Ermeni nüfusunun mümkün merteye fazla göstermek amacıyla yazılmış olduğunu belirterek Emanuelidi Efendi'nin verdiği miktarın gerçeği yansıtmamakla birlikte, memlekette halihazırda “dörtüüz, beşüüz bin Ermeninin de yaşadığı dikkate alındığında sayı kesin olmamakla birlikte önemli miktarda Ermeni nüfusun katl edildiği ve mallarının da yağmalandığı fakat bunların Emanuelidi Efendi'nin iddia ettiği gibi sadece Ermeni oldukları için katl edildikleri iddiasının doğru olmadığını dile getirmiştir. (MMZC,1992:115) Mehmet Emin Bey'in bu sözlerine Artin Boşgezenyan Efendi, “Niçin kesilmişler?” soru cümlesiyle verdiği cevap, göstermektedir ki, Meclis'teki Ermeni kökenli mebuslar, meseleyi “Ermenilik” meselesi olarak kabul ettirme çabalarını sürdürmektedirler. Mehmet Emin Bey Emanuelidi Efendi'nin iddialarının mubalagalı olduğunu ve Türklerin yaşadıkları mezalime hiç yer vermemesinden dolayı da meseleye yanlı baktığını konuşmasının diğer kısmında dile getirmekten de kaçınmamıştır. (MMZC,1992:116) Meclisin 4 Kasım tarihli oturumu Ermeni meselesinin en geniş biçimiyle tartışıldığı bir toplantı olmuştur.

Kasım 1918 ortalarına doğru siyaset dengelerinde değişiklik meydana geldi. Mütarekenin ilk kabinesi ve özellikle de İttihatçı karşıtlarınca İttihat ve Terakki'nin “dümdar” kabinesi olarak itham edilen ve ½ Kasım gecesi İttihatçı Lider kadronun ülkeyi terk etmesiyle konumu iyice sarsılan Ahmet İzzet Paşa Hükümeti 8 Kasım 1918 tarihinde artan baskılar neticesinde istifa etmek mecburiyetinde kalmış, yeni hükümeti eski bir diplomat olan A. Tevfik (OKDAY) Paşa kurmakla görevlendirilmişti.

Ahmet Tevfik Paşa tarafından kurulan yeni hükümetinin programını okuduğu meclisin 18 Kasım günü oturumu Ermeni meselesinin yeniden meclisin gündemine geldiği ve tartışıldığı toplantılarından biri olmuştur. Hükümet programında

yer verilmemiş olmasına rağmen özellikle Ermeni mebuslar konuyu gündeme getirmek için özel bir gayret sarf etmişlerdir. Halep Mebusu Artin Boşgezenyan Efendi hükümet programı ile ilgili olarak yaptığı konuşmasında hükümetin programında biri memlekette kanunun icrası, diğeri memleketin bir an evvel sulha kavuşturulması olmak üzere iki önemli hususu vaad ettiğine dikkat çekerek, bu münasebetle konuyu "... Efendiler biliyorsunuz ki mütareke akd olundu. Sulh güneşi de altın başını ufuktan göstermeye başladı. Yakında galip, mağlup her millet sulh masasının etrafında çevrilecek. Bendeniz diyorum ki: O masanın başına bizim elimiz boş gitmeyelim. Kendimizi müdafaa edecek, hukukumuzu muhafaza eyleyecek bazı istihzarat ile gidelim. Açık söyleyelim: Efendiler, biliyorsunuz ki Türk Milleti aleml medeniyet ve aleml siyaset nazarında bugün bir müttehim mevkinde bunuyor... Bugün ortada Osmanlı Tarihinin en matemli ve en kızıl saffasını teşkil eden bir cinayeti azime vardır. Yerleri, gökleri titreten bu cinayeti azime, malumdur ki Ermeni kıtalidir, Ermeni faciasıdır. Türk Milletini bundan dolayı müttehim tutuyorlar. Fakat asıl müttehim Türk Milleti değil, Türk Hükümeti veyahut idarei sabıkasıdır. Amma denilecek ki, Millet ne, Hükümet ne, bunun ikisi de bir değil mi? Milletle Hükümet birdir sözü bu Mecliste kaç defa tekrar edilmiştir... Zira millet başka hükümet başkadır... Ben diyorum ki: Türk Milletini itham ettikleri o cinayeti azime, idarei sabıka daha doğrusu, idare-i çeteviye tarafından icra edilmiştir. Türklerin boynuna atılmış olan bu töhmet zincirinin en dehşetli halkası- ki Ermeni fecaiyi'dir- merkezde bulunan bir şirzimci kelime ile o şirzimci kabinenin Vilayatta bulunan memurları: yani Valiler, mutasarrıflar, kaymakamlardan, Jandarma kumandanlarından, polis müdürlerinden tut da Jandarma neferine kadar teşkilatı mahsusa falan falanı tarafından yapılmıştır." cümleleriyle (MMZC,1992:141), Ermeni meselesine getirerek sulh hazırlıklarının en önemli unsurlarından birinin Ermeni meselesi olduğunu iddia etmiştir. Artin Boşgezenyan Efendi'nin konuşması birkaç açıdan önemlidir. İlk kez meclis ortamında "Ermeni Kıtalı" bu kadar açık bir dille ifade edilmiştir. Ayrıca İttihat ve Terakki hükümeti ve onun kurduğu

Teşkilatı Mahsusa Ermeni kıtalanden doğrudan sorumlu tutulmuştur. Bununla birlikte Artin Efendi Türk Milletini itham etmekten de kaçınarak birçok Türk'ün hükümetin verdiği emre muhalefet ederek Ermenilerin uğradıkları zulm karşısında mağdur Ermenileri himaye ettiklerini de dile getirerek (MMZC,1992:141) "... Bütün bir milleti bir takım canilerin, mecnunların cürmü ile itham etmek, bilmem amma, çetekaridir. Bir millete böyle bir siyaset takip eden bir canı, beş canı bulunur; diye bütün bir milleti itham etmek, doğru değildir. Bu usulu çeteviyedendir. –başka tabir bulamıyorum." cümleleriyle Türk Milletinin topyekun bu meseleden dolayı itham edilemeyeceğine vurgu yapmıştır. (MMZC,1992:141) Artin Boşgezenyan uzun ve oldukça detaylı konuşmasının sonunda hükümetin bir an önce Ermeni meselesinde müdahil olan memurları bularak cezalandırması gerektiğinin altını çizerek sulha eli boş gitmemek için bunun şart olduğunu bir kez daha vurgulamıştır. (MMZC,1992:144) Artin Efendi'den başka Sivas Mebusu Dikran Barsamyanyan Efendi de benzer bir şekilde, hükümetin sulh masasına oturmadan evvel Ermeni meselesi ile ilgili ciddi adım atması lüzumuna dikkat çekerek Ermeni meselesinden dolayı özellikle kadın ve çocukların perişan durumlarını ve bir çözüm bulunmasını dile getirmiştir. (MMZC,1992:150) Ermeni mebuslardan sonra söz alan Muş mebusu İlyas Sami Efendi ise Artin Efendi ve kendisi gibi düşünen arkadaşlarının Ermeni meselesinde ileri sürdükleri hususlara ve özellikle bu meseleden mesul olanların cezalandırılması ile ilgili taleplerine katılmakla birlikte, Ermeni meselesine "...Efendiler. Bu mesele bir katil mi idi, yoksa bir mukatele mi idi? ... Türkleri tenzih ettiler. Bütün efradı milleti tenzih ettikleri o cinayati azimeyi, resmi bir ağızla ben de tekrar ile tesbitini rica ediyorum. Bu cinayet mi idi, yoksa mukatele mi di? Bendeniz bütün vicdanımın sadasıyla bütün beşriyeti hitap ederek diyorum ki, tali meaili, furutu, tafsilatı acı, elim feci olmakla beraber, bunun mebadisini zannederimki kimse parmak basarak kayıt etmedi. Bu ahval mabdeinde bir mukatele idi. " cümleleriyle Ermeni meselesinin bir mukatele olduğuna dikkat çekmiştir. (MMZC,1992:157) İlyas Sami Efendi ayrıca bazı Ermenilerin Rus ordusuna

katılarak, Ermenilik gayesi ile hareket ettiklerini ve Osmanlı hükümeti aleyhinde olarak Rus çeteleri ile bazı doğu vilayetlerine saldırdıklarını da dile getirmiş, İlyas Sami Bey'in bu sözleri özellikle Ermeni mebusların sert tepkilerine neden olmuştur. (MMZC,1992:157) İlyas Sami Efendi'nin meselenin bir mukatele olarak Doğu Anadolu'da başladığına dair idialarına Matyos Nalbantyan Efendi "... o zaman İlyas Sami Efendiye sorarım; orda bir çete çıksa ve vukuat yapsa o civar sekenesi de bu vukuata iştirak etse ve teferruata müteallik gayrı meşru bir takım hareketlerde bulunsa, acaba böyle bir halin vukuu ta memleketin her noktasında ve en ücra köşesinde bulunanların, meselâ Edirne'de, İzmit'te ve sahilde bulunan üç Ermeniye varıncaya kadar umum Ermenilerin kaldırılıp imza edilmesini, namusunun büsbütün heder edilmesini, emlakinin müsadere ve yağma edilmesini icab ettirir mi?" cümleleriyle yanıt vermiş ve birkaç Ermeninin yapmış olduğu cinayetin bir milletin imhasını gerektirmeyeceğini ileri sürmüştür. (MMZC,1992:160)

Ermeni meselesi ile ilgili iddia ve tartışmalar özellikle Ermeni mebuslar tarafından meclisin fesh edildiği 21 Aralık 1918'e kadar her fırsatta gündeme getirilmiştir. Nitekim meclisin 18 Kasım günü oturumunda A.Tevfik Paşa Hükümeti'nin güvenoylaması münasebetiyle gündeme getirilmiş olan Ermeni meselesi daha sonra Dikran Barsamyan ve Muş Mebusu Keygam Efendilerin 5 Kasım 1918'de Meclisi Mebusana verdikleri ancak Meclisin 9 Aralık günü oturumunda okunan sual takriri ile yeniden gündeme gelmişse de söz konusu oturumda, sadece takrir okunarak ilgili nezarete gönderilmesine karar verilmiştir. Ermeni emvalinin zabtına dair olan takrirden, katledilen Ermenilerin sayıları ile ilgili olarak ortaya konulan verilerin yanlış olduğuna dikkat çekildikten başka, Asker aileleri kanunen sevk olunamayacakken bütün Ermeni vilayetinde Ermeni ailesinin kalmadığı, Vilayat-ı Şarkıye'de özellikle Erzurum, Sivas, Bitlis, Harput, Van, Diyarbekir vilayetleri ile Urfâ sancağında mevcut bilumum Ermenilerin sevk ve imhası esnasında ilan edilen cihad neticesinde bir buçuk milyondan fazla Ermeninin katl ve telef edildiği, Muş, Bitlis ve bağlı sancaklarında tarihin kaydetmediği emsalde vahşiyane zulümlerin yapıldığı,

Muş kasabasında gerek kendi halkı başta olmak üzere gerekse dışarıdan getirilen mazlum Ermenilerin topluca katl edildiği, köylerine kadar topa tutularak buralarda yaşayan Ermenilerin telef edildikleri ve bu katliamlar neticesinde o bölgedeki bütün Ermenilerin menkul ve gayri menkulleri ile manastır ve kiliselerinde bulunan milli ve dini eserlerin tahrip olunduğu, kıymetli eşyanın gasp edildiği, buralarda bulunan ruhbanın ise katl edildiği, geride kalan çoluk çocuğun ise cebren din değiştirilmek suretiyle öteye beriye dağıtıldığı hususları dile getirilerek, “vatanı aslilerinin umumi kıtalden her nasılsa tahlisi nüfus ederek elyevmenv sefalet içinde sürüklenen bakıyetussuyuf Ermeni milletine ve efradına ait emlak ve arazinin eshabı kadime ve asliyelerinden gasb ve zabta matuf her nevi teşebbüsata karşı bütün kuvvetimle protesto ederim ve hükümetin bu babta ne düşündüğünü sual ederim” deniyordu. (MMZC,1992:258)

Meclisin 11 Aralık 1918 tarihli oturumda Trabzon Mebusu Yorgi Yuvanidis Efendi'nin savaş yıllarında göçe tabi tutulan Rumlar meselesini gündeme getirmesiyle başlayan tartışmaların zaman zaman Ermeni meselesinin de gündeme gelmesine neden olduğu görülmektedir. Söz konusu tartışmalarda Musul Mebusu Mehmet Emin (Yurdakul) Türklük duygularını öne çıkaran uzun bir konuşma yapmış ve Ermeni meselesinde dolayı Türk milletinin suçlanamayacağını açığı bir dille ifade etmiştir. (MMZC,1992:289-293)

## Sonuç

Uluslar arası alanda önemli bir tartışma konusu olarak başta Diaspora Ermenileri olmak üzere Amerika ve Avrupa devletleri tarafından gündemde tutulmaya çalışılan Ermeni meselesi, uzun zamandır Türk kamuoyunun da yoğun tartıştığı konulardan biridir. Bu çerçevede özellikle Ermeni Diasporası'nın sözde “soykırım” iddialarına karşın bugün konu ile ilgili Türkiye’de başta akademik ve politik çevrelerin ağırlıklı olarak sahip olduğu görüş 1915 olaylarının soykırım olmadığı, daha çok Osmanlı Devleti tebası iki toplum arasında karşılıklı silahlı bir

mücadele, bir mukatele olduğu tarzındadır. Bugün Türk kamuoyunda hakim olan bu bakış açısının şüphesiz tarihi kökenleri mütareke döneminden itibaren şekillenmeye başlamıştır. 1915 Ermeni olaylarının Türk kamuoyunda bir tartışma konusu olarak ele alındığı ilk dönem mütareke Türkiye'si olmuştur. Ermeni olaylarının yaşandığı I. Dünya savaşının hemen ardından başlayan mütareke sürecinde konunun ele alınış biçimi ve ortaya konulan söylem sonraki dönemlerde konu ile ilgili olarak ortaya konulan yaklaşımların temelini teşkil etmiştir. Mütareke döneminin bu anlamda en önemli yönlerinden biri Ermeni meselesi ile ilgili terminolojiyi de belirlemiş olmasıdır. Zira tehcir, taktik, mukatele gibi kelimeler bu dönemin tartışmalarının bir ürünü olarak sayılabilir. Mütareke döneminde Ermeni meselesi en yoğun bir şekilde ele alındığı siyaset alanlarından biri Osmanlı Meclisi olmuştur. Osmanlı Meclisinde konu ile ilgili tartışmaların mebusların daha çok etnik ve dini nitelikleri etkisinde kaldığı görülmektedir. Bu çerçevede özellikle meclisin müslüman Türk mebusların Ermeni meselesini mukatele olarak değerlendirdiği dikkat çekmektedir. Ayrıca savaş yıllarında yaşanmış olan bu hadiselerin tek suçlusunun Türk milleti olarak gösterilmesinin Türklüğe yapılmış en büyük kötülük olacağı, Avrupa devletlerinin de söz konusu olaylardan sorumlu olduğu, Türk devletinin bütün bir Ermeni ırkının tamamen imha edilmesi tarzında bir anlayışa sahip olmasının mümkün olmadığı, yaşanan olayların özellikle dönemin İttihat ve Terakki hükümetlerinin bir kısım idarecilerinin eseri olabileceği tarzındaki yaklaşımlar Türk mebusların ortak söylemi olmuştur. Buna karşın meclisin savaş sonrasında aldığı çok partili yapısı çerçevesinde faaliyet gösteren gayri Müslim unsurların söylemi çok daha farklı olmuştur. Özellikle bu dönemde mecliste Ermeni Gurubunu teşkil eden mebuslar Ermeni meselesini her fırsatta gündemde tutmaya çalışmışlar, İttihat ve Terakki'ye ağır eleştiriler yapmışlar ve zaman zaman bu ağır eleştirileri Türk milletini töhmet altında bırakacak boyutlara kadar vardırılmıştır. Bundan dolayı Türk ve Ermeni mebuslar arasında ciddi ve sert tartışmalar da yaşanmıştır.



## KAYNAKÇA

### A- Süreli Yayınlar

#### 1. Zabıt Cerideleri

*Meclis-i Mebusan Zabıt Cerdesi (M.M.Z.C.)* (1992), Devre.3, içtima 5, Cilt .1, TBMM Basımevi, 1992.

### B- Araştırma Eserleri

Kocaoğlu B (2006), *Mütarekede İttihatçılık İttihat ve Terakki Fırkasının Dağılımı*, Temel Yay., İstanbul, 88-89.